

1. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л. 153-155.
2. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л. 54.
3. ЦГА РУз, ф.19, оп.2, д.153, л. 7, 8 .
4. КР УИА кол жазмалар кору. Инв. № 1519(б), 82-84-б.б.
5. Ошондо эле, 23-28,33-б.б.
6. Анарбекова В. Улуттук-боштондук көтөрүлүш: кошоктор жана азаттык идеясы // Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 1-китеп.Б.: “ Кут-Бер”, 2016, 504-б.
7. Ошондо эле, 505-б.
8. ЦГА КР, ф.1, д. 1133, л.190-191.
9. КР УИА кол жазмалар кору. Инв. № 1519(б), 34-64-б.б.
10. Ошондо эле, 2-8, 10-17, 65-84 - б.б.
11. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов. М., 1960, с. 6.
12. Восстание 1916 года. Сб. док. и материалов. Бишкек, 2016, с. 193-194.
13. ЦГИА РФ. ф. 102, оп. 246, д.365, л.165., “ Имею честь донести...” Семиреченские события 1916 года в документах Верненского розыскного пункта. Сб. док./ фонд Санжарбека Даниярова./ Бишкек.: 2024, с. 231.

УДК: 93/94 (575.2) (04)

Ботобаев Каныбек Калбаевич

“Кыргызмамжердолбоорлоо” мамлекеттик ишканасынын директордун орун басары

**С.МЕНДЕШЕВ – 1927-ЖЫЛДАГЫ ПАРИТЕТТИК КОМИССИЯДА
КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН КОРГОГОН ИНСАН**

Ботобаев Каныбек Калбаевич

Заместитель директора Государственного Предприятия “Кыргызгипрозем”

**С. МЕНДЕШЕВ – ЧЕЛОВЕК, ПРЕДСТАВЛЯВШИЙ ИНТЕРЕСЫ КЫРГЫЗСТАНА
В ПАРИТЕТНОЙ КОМИССИИ 1927 ГОДА**

Botobaev Kanybek Kalbaevich

Deputy Director, Kyrgyzgyprozem State Enterprise

**S. MENDESHEV IS A PERSON WHO REPRESENTED THE INTERESTS OF KYRGYZSTAN
IN THE PARITY COMMISSION OF 1927.**

Аннотация. Макалада СССР Борбордук аткаруу комитетинин Секретариатынын 1926-жылдын 21-декабрындагы токтому менен түзүлгөн паритеттик комиссиянын мүчөсү, казак элинин белгилүү атуулу Сейткали Мендешевдин өмүр баяны менен бирге паритеттик комиссияда Кыргыз АССРинин кызыкчылыгын коргогон инсан катары аткарган иштери боюнча тиешелүү архивдик материалдардын негизинде талдоо жүргүзүлгөн. 1927-жылдын 14-февралындагы С. Мендешевдин докладында айтылган сын-пикирлерди эске алып, Паритеттик комиссиянын кабыл алган чечимдерин Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму толугу менен колдогон.

Негизги сөздөр: чек ара, волость, паритеттик комиссия, Орто-Азия, автономия.

Аннотация. В статье наряду с биографией члена паритетной комиссии созданной постановлением Секретариата Центрального исполнительного комитета СССР от 21 декабря 1926 года, известного гражданина казахского народа Сейткали Мендешева, был проведен анализ

на основе соответствующих архивных материалов его работы в паритетной комиссии как представитель защищающий интересы Кыргызской АССР. Учитывая критику, высказанную в докладе С. Мендешева от 14 февраля 1927 года, Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного комитета полностью поддержал решения паритетной комиссии.

Ключевые слова: граница, волость, паритетная комиссия, Средняя Азия, автономия.

Abstract. The article, along with a biography of Seitkali Mendeshev, a prominent figure of the Kazakh people and a member of the parity commission established by the decree of the Secretariat of the Central Executive Committee of the USSR on December 21, 1926, analyzed his work in the parity commission as a representative defending the interests of the Kyrgyz ASSR, based on relevant archival materials. Taking into account the criticism expressed in S. Mendeshev's report of February 14, 1927, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee fully supported the decisions of the parity commission.

Keywords: border, municipality, parity commission, Central Asia, autonomy.

Сейткали Мендешев Россия империясынын Батыш-Казакстан (Урал облусу облусунда 1882-жылдын 16-июнунда төрөлгөн.

1903-жылы Казан шаарындагы мугалимдер семинарын бүтүрүп, Букеев талаасындагы айылдарда 13 жыл мугалим болуп иштеген. Ошол мезгилде Сейткали революциялык иштер менен алектенип, саясий адабияттарды таркатып, жашыруун чогулуштарды уюштурууга катышкан. 1916-жылы улуттук-боштондук кыймылына катышкан. С. Мендешев 1917-жылы Февраль революциясы мезгилинде Новая Казанка айылында Революциялык комитетти уюштурууга катышкан. 1918-жылы Букеев губерниялык съездинде аткаруу комитетине мүчө болуп шайланган. 1919-жылы губерниялык аткаруу комитетке төрага болуп шайланып, Казактардын биринчи атчандар полкун жана областта биринчи комсомолдук уюмду түзүүгө катышып, “Мугалим” журналынын ишин жөнгө салган, Советтик Конституцияны казак тилине которууну уюштурган. 1919-жылдын июль айынан баштап, РСФСР Совнаркомунун алдындагы Кыргыз (Казак) крайынын иш башкаруу боюнча аскер-революциялык комитетинин мүчөсү жана төраганын орун басары кызматын ээлеген. 1920-жылдын 25-августунан РКП (б)нын Борбордук аткаруу комитети Сейткали Мендешевди РКП (б)нын Кыргыз (Казак) облустук бюросуна кабыл алган. 1920-жылы С. Мендешев РСФСРдын курамында жаңы түзүлгөн Кыргыз АССРинин борбордук аткаруу комитетинин төрагасы болуп дайындалган.

1924–1925-жылдары СССР Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун мүчөсү.

1926–1930-жылдары РСФСРдын экономикалык советинин (ЭКОСО) мүчөсү (Москва шаарында) болуп турган кезде, Орто-Азия аймагындагы улуттук-аймактык жер бөлүштүрүүгө катышкан. 1928–1929-жылдары СССР Борбордук аткаруу комитетинин улуттук республикалардагы жерди пайдалануу боюнча конституциялык комиссиянын мүчөсү болгон. 1930–1937-жылдары Казак АССРинин Билим берүү элдик комиссиаратынын “Илим” боюнча комитетинин төрагасы кызматын ээлеген. Коминтерндин бешинчи конгрессинин делегаты болуп шайланып, 1938-жылы репрессия болгон. 1957-жылдын 7-декабрында акталган [1].

СССР Борбордук аткаруу комитетинин катчылыгынын 1926-жылдын 21-декабрындагы токтому менен түзүлгөн паритеттик комиссиядагы РСФСРдын өкүлү Мендешев Сейткали РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы талаш участкаторго барып келгенден кийин Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиумуна 1927-жылдын 14-февралында доклад жасаган [2].

Докладда көрсөтүлгөндөй, жеринде барып көрүп чыккан участкатордун катарында Айым болуштугунун алты айылы, Заркент айылы, Араван болуштугу, Үч-Коргон, Вуадил жана Чимион айылдары болгон. Ал эми калган Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы, Исфара, Сох болуштуктарына жана Сүлүктү көмүр кени чыккан жерлерге комиссия мүчөлөрү жерине барбастан, комиссияда болгон жана эки тараптын өкүлдөрү алып келген материалдардын негизинде гана чечим кабыл алып койгонун белгилейт. Ошол эле убакта,

Паритеттик комиссиянын № 1 Протоколунда Исфара жана Сох болуштуктары гана жерине барылбастан, комиссиянын карамагында болгон материалдардын негизинде каралат деп көрсөтүлгөн.

Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы, Вуадил жана Чимион айылдары жана Исфара болуштугу боюнча маселелер гана комиссия мүчөлөрү тарабынан бир добуштан кабыл алынганын, калган маселелер боюнча комиссияда экөө макул, бирөө каршы болуп чечилип калганын ачык айтып чыккан.

Мендешев докладында Айым болуштугу боюнча статистикалык маалыматтарды жана акыркы 150–200 жылдан бери Ак-Мечит жана Чангыр-Таш айылдары калган 6 айыл менен бирге экендигин көрсөтүп, Петровскийдин жана Кульбешеровдун комиссияларынын көпчүлүк мүчөлөрү негизсиз шылтоолор менен Айым болуштугун экиге бөлүп, кыргыздардын санын жасалма түрдө азайтып, Айым болуштугунун 6 айылын Өзбекстандын курамына кошуп салганын баса белгилейт.

Ак-Мечит жана Чангыр-Таш айылдарынын өкүлдөрү, комиссия 6 айылда болгондо чогуу жүрүп, ар дайым Айым болуштугунун бүтүндүгү жана Кыргызстандын курамында калтыруу керектигин чогулуштарда чыгып айтып турушкан. Бирок, ага карабастан, маселе Өзбекстандын кызыкчылыгына чечилип калган.

Айым болуштугундагы элдерди өздөрүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн кээ бир терс элементтер (соодагерлер, мурунку кызматкерлер) карапайым дыйкандардын улуттук сезимдерин курчутуп, агитациялык иштерди жүргүзүшкөн. Өзбек элинин атынан Иргаш-Ходжа Фахреддин-Ходжаев, Абдурахман Росулов, Мирзаюсуп Мирзакасымов ж.б. кошулуп, Самарканд, Андижан шаарларында үйлөрү жана ишканалары болуп, Айым болуштугунун Өзбекстанга кошулушуна кызыктар болушкан.

Суу пайдалануу боюнча, Айым болуштугу Кыргыз АССРинин курамында болгондон бери бир да суу маселеси болгон эмес. Ал эми экономикалык байланыш боюнча Андижан шаары кандай аралыкта жайгашса, Жалал-Абад шаары деле ошондой жайгашкан. Айым болуштугунун элдери жайында Кыргыз-

стандын жайыттарын пайдаланарын айтып, С. Мендешев Айым болуштугун толугу менен Кыргыз АССРдин курамында калтырууну талап кылган.

Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы экономикалык жактан айланасындагы Өзбекстандын райондору менен тыгыз байланышта болгонун, улуттук курамына карата, сугат системаларынын бузулушун жана администрациялык башкаруу жагынан ыңгайсыз абал түзүлүшүн эске алышып, Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү бир добуштан буларды Өзбек ССРинин курамында калтырышкан. Ал эми Заркент айылы боюнча Петровскийдин жана Кульбешеровдун комиссияларынын көпчүлүк мүчөлөрү, бул айылды Өзбек ССРинин курамында калтыруу боюнча пикирлери бар экенине карабастан, РСФСРдын Паритеттик комиссиядагы өкүлү С. Мендешев өзгөчө пикирде болгон. Атап айтканда, Заркент айылдык коомчулугунун 5 айылы Кыргызстандын аймагына 15–20 верст аралыкта кууш болуп кирип турганын; Заркент айылынын эң түштүгүндө жайгашканын, бул айылда, кыргыздардын Кызыл-Жар, Саруу, Чаткал, Кутлук-Сеит, Больин, Баястан жана Кырк-Уул болуштуктарынын 50 000 ашык элин камсыздап турган чоң базар жайгашып, келечекте жакшы экономикалык борбор болуп берерин, Заркент айылы Өзбекстан үчүн өзгөчө деле мааниси жок экенин, анткени Заркенттин жери өзбектердин башка жерлеринен пайдаланылбаган кең талаа менен бөлүнүп турарын жана башка көптөгөн жүйөөлөрдү эске алып, Заркент айылдык коомчулугун 5 айылы менен кошо Кыргыз АССРинин курамына кошуу сунушун берген [2].

Азыркы убакта деле Өзбекстандын картасына көз жүгүртсөнүз Нанай, Мамай айылдары Кыргызстандын аймагына шынаа болуп кирип турат. Эгерде ошол мезгилде комиссия С. Мендешевдин пикирин туура деп кабыл алышканда, мындай ыңгайсыздык болмок эмес.

Вуадил, Чимион айылдарын жана Исфара болуштугун да экономикалык жактан айланасындагы Өзбекстандын райондору менен тыгыз байланышта экенин, улуттук курамына карата, сугат системаларынын бузулуп калаарын эске алышып, Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү бир добуштан буларды Өзбек

ССРинин курамында калтырышкан. Бирок, С. Мендешов бул участоктор боюнча да өзүнүн өзгөчө пикирин билдирген. Анда, Вуадил жана Чимион айылдары айланасындагы кыргыз айылдары менен тыгыз байланышта экенин, жаңы түзүлгөн Кыргыз АССР үчүн бул айылдар жакшы экономикалык борбор болуп, өнүгүүгө шарт түзүп беришерин баса белгилеген. Ал эми Исфара болуштугу географиялык жайгашышы боюнча Кыргыз АССРинин курамына кошулушу керек деп эсептеген, себеби болуштук кыргыздардын жерин экиге бөлүп турганын, жер, суу талаш маселеси ошол мезгилде эле курч экенин айтып кеткен. Араван болуштугун жана Үч-Коргон айылын Паритеттик комиссия көпчүлүк добуш менен Кыргыз АССРинин курамына кошуу боюнча акыйкат чечим кабыл алганын белгилейт. Сох болуштугу боюнча Паритеттик комиссия статистикалык жана эки тараптын өкүлдөрү алып келген материалдарды карап чыгып:

1. Сугат жерлер толугу менен пайдаланылганын, келечекте өздөштүрүүгө эч кандай мүмкүнчүлүк жок экендигин;
2. Сох сайынын суусун толугу менен Өзбекстан пайдаланаары жана суу бөлгүч курулуштардын бардыгы Өзбекстандын аймагында жайгашканын;
3. Сох болуштугун 20 000 эл жашаган Кулдин жана Баткен-Бужум болуштуктары курчап турганын, ал эми түндүк тарабынан Яукесек-Бостон жана Нойгут-Кыпчак болуштуктарынын Сырт, Тапчар-Лавар, Гузан, Бурган, Жаман-Жар, Карим-Дувана, Козулан, Ак-Турпак, Пидау жана Сары-Камыш кыштоолору жайгашкан жерлери чектешип тураарын эске алып, Сох болуштугун Кыргыз АССРине кошуу боюнча туура чечим кабыл алганын белгилеп кетет.

Бөксө-Исфана болуштугунун Сүлүктүдөгү таш көмүр чыккан жерлери боюнча С. Мендешев мындай деген, Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер Бөксө-Исфана болуштугунун ичинде жайгашкан. Сүлүктү көмүр кенинде 1927-жылдын 1-январына карата 1094 адам иштесе, анын ичинен: өзбектер менен тажиктерди кошо эсептегенде – 113 адам, кыргыздар – 323 адам, орустар – 390 адам, калгандары башка улуттар (чех, татар, перс ж.б.) болгон. 1925–26-жылдары 2 258 527 пуд көмүр өндүрүлгөн, ал эми 1926–27-жыл-

дары 3 500 000 пуд көмүр өндүрүлөрү пландаштырылган.

Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерден Өзбекстандын чек арасына чейинки аралык 14 версту түзүп, бул аймакта Котур-Булак, Шалды-Балды, Чакмак-Таш жана Чимген деген кыргыз айылдары жайгашканын айтып, эгерде Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер Өзбекстанга калтырылса, бул кыргыз айылдары жана аларга тиешелүү жерлер Кыргызстандан бөлүнүп калышы мүмкүн экенин эскертип кеткен [2].

Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер, Кыргыз АССРине өткөн Бөксө-Исфана болуштугунун аймагында жайгашкандыгын, кенде иштеген жумушчулардын көпчүлүгү кыргыз улутундагылар экендигин, Сүлүктү менен Кызыл-Кыя көмүр кендери бир бирикмеде турушканын эске алып, Паритеттик комиссия Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерди Кыргыз АССРинин курамына кошуу жөнүндө туура токтом кабыл алганын баса белгилейт. Бирок, комиссиянын чечимин эске албастан, СССР Борбордук аткаруу комитети 1927-жылдын 4-майындагы чечими менен Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерди Өзбек ССРинин курамында калтырган.

С. Мендешев Ханабад болуштугу жөнүндө да маанилүү билдирүү жасаган. Ханабад болуштугунун жерлери Жалал-Абад шаарынан 5–6 версттон кийин эле башталат. Улуттук курамы аралаш болгону менен, кыргыздар көпчүлүгүн түзөт. Экономикалык жактан Жалал-Абад шаары менен тыгыз байланышкан. Волост Беговат, Фазылман-Ата жана Ханабад деген үч айылдык коомчулуктан туруп, 1923-жылга чейин Жалал-Абад болуштугунун курамында болушкан. Петровскийдин комиссиясы Ханабад болуштугунун аймагында Кампыр-Рават суу бөлгүчү жайгашкан, ошондуктан Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарын Өзбек ССРинде калтырып, Бекабад айылдык коомчулугун Кыргыз АССРине кошкон. Бирок бул чындыкка жатпайт, анткени Кампыр-Рават суу бөлгүчү, Андижан-Сай жана Шарихансай каналдарынын башталышы Кара-Дарыя дарыясынын сол тарабында жайгашкан. Ал эми Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарынын жерлери дарыянын оң тарабында жайгашкан. Ошон-

дуктан бул катачылыкты оңдоп, Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарын Кыргыз АССРинин курамына кошуу керек экендигин докладында көрсөтүп кетет [2]. С. Мендешев жогорудагылар менен бирге эле Баястан болуштугуна караштуу Баястан жана Ак-Коргон айылдык коомчулуктары жөнүндө мындай деген сунуш киргизген. Баястан жана Ак-Коргон айылдык коомчулуктарын Өзбек ССРинин курамына кошуу туура эмес чечим. Анткени, бул эки айылдык коомчулуктун элдери (кыргызы дагы, өзбег дагы) Өзбекстанга кошулганга каршы чыгууда, анткени алардын жашоо-тиричилиги кыргыздар менен тыгыз байланышкан. Бул айылдык коомчулуктардын жерлери Өзбек ССРинин жерлери менен чектешпейт, ортодо кыргыз айылдарынын жерлери бар. Ошондуктан, бул катачылыкты да оңдоо боюнча сунушун берген.

Жыйынтыгында төмөндөгүлөрдү белгилеген:

1. Орто-Азиядагы улутуна карата жер бөлүштүрүүдө башта такталып, бекитилген чек ара сызыктары олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ушул себептен жер жерлерде түшүнбөстүктөр жана чыр-чатактар болууда, Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосундагы чек араны жеринде тактоо боюнча тез арада чара көрүү керек.

2. Чек ара маселелери узак убакыттан бери чечилбегендиктен, талаш аймактагы мамлекеттик органдардын иштеринде шалаакылык болуп, элге көнүл бурулбай калган. Талаш болгон райондор жана айылдар РСФСР (Кыргыз АССР) үчүн чоң мааниси бар экенин эске алып, тез арада чечкиндүү кадамдарды жасап, маселелерди чечүү керек. Жөнөкөй эле көз жүгүртүп караганда, Өзбекстанга интенсивдүү чарба жүргүзө турган жерлер ар кандай шылтоолор менен (пахтачылык, жалпы сугат системасы) берилип

кеткени көрүнүп турат. Ал эми кыргыздар тоолорго такалып калган. Ошондуктан, кыргыздардын кайрылуусуна өтө маани берип кароо керек.

3. Кыргызстанда советтик курулуштун тапшырмалары татыктуу аткарылышы үчүн, республиканын түштүк тарабындагы элдердин жашоо-шартын жана маданиятын көтөрүү үчүн мамлекеттик бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүдө жана айыл чарбасын кредиттөөдө Кыргызстанга өзгөчө мамиле жасалышы керек деп өзүнүн докладын аяктаган. С. Мендешевдин докладын 1927-жылдын 14-февралында уккандан кийин, Паритеттик комиссиянын (жетек. Б. Кульбешеров) аткарган иштери боюнча докладды Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму 1927-жылдын 3-майындагы отурумунда угуп, тиешелүү токтом кабыл алган [3]. Бул отурумга Кыргыз АССРинен А. Орозбеков, Ю. Абдрахманов, Н.А.Узюков, Я.М.Гальперштейн жана О.Алиев катышкан. Кабыл алынган токтом боюнча, Паритеттик комиссиянын чечимдерине ылайык, Сох болуштугу толугу менен, Бакса-Исфана болуштугуна караштуу Сүлүктү кени чыккан жерлер, Яукесек-Бостон жана Нойгут-Кыпчак болуштуктарынын түндүк тарабындагы (нефти чыккан жерлерден башка) жерлер жана Аувал болуштугунун Үч-Коргон айылы Кыргыз АССРинин курамына кошулган. Ошондой эле Араван болуштугу толугу менен Кыргыз АССРинин курамында калтырылган. Ал эми Варзык, Заркент, Вуадил, Чемион айылдары, Үч-Коргон темир жол станциясы жана Исфара болуштугу Өзбек ССРинин курамында калтырылган, Кыргыз АССРине караштуу Айым болуштугунун түштүк тарабы Өзбек ССРинин курамына кошулган. Ушул кабыл алынган токтомду акырына чейин кабыл алып, бекитип берүү жагы СССР Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунан суралган [4].

Адабияттар:

1. Мендешев Сейткали. Википедия. <https://ru.wikipedia.org/>
2. Мендешев Сейткалинин РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы талаш участоктор боюнча 1927-жылдын 14-февралында Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин Президиумунда жасаган доклады. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 381. Л. 14-21.
3. Доклад о работе паритетной комиссии т. Кульбешерова. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 380. Л. 36-61.
4. Протокол №2 заседания Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 3.05.1927 г. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 380. Л. 209.